Kolumbán Vilmos József
Kolozsvár

Adalékok Kiss Gergely peregrinációjához*

Addenda to the peregrination of Kiss Gergely. Abstract

The time and place of Backamadarasi's western studies has been an open question of the relevant scholarly literature for a considerably long time. His name usually appears in connection with two universities, i.e. of Basel and Bern, nevertheless, it has not yet been settled how much time he had actually spent in each of the two. From the letters addressed to József Teleki, currently published within the present article, it becomes evident that Gergely Kiss had travelled to Basel following the advice of his high-ranking correspondent, and then went to Bern. The epistles also bear witness to the fact that Kiss was studying most of the time in the Academy of Bern, whilst during the holidays he also paid scholarly visits to the one in Basel.

Keywords: peregrinatio academica, Basel, Bern.

Kiss Gergely peregrinációjával kapcsolatosan több, egymásnak ellentmondó vélemény is megfogalmazódott az idők során. A 19. századi életrajzírók többsége, Pálffy és Török István kivételével, nem írt életének e kevésbé ismert szakaszáról, s a 20. századi publikációk is, Mózes András munkája kivételével, csupáncsak érintőlegesen számolnak be róla.

Pálffy, Kiss első életrajzírója a marosvásárhelyi kollégiumi tanulmányok elvégzéséről pontos adatokkal nem rendelkezett. Kiss Gergely élettörténetét 1766-tól kezdődően írta meg, amikor szerinte Kiss marosvásárhelyi tógatusként Bécsbe utazott, hogy a külföldi tanuláshoz szükséges engedélyeket beszerezze. „Második József császárnál" audienciára jelentkezett, és *okos beszéde alkalmaztatása, és alázatos könyörgésével megnyerte mind magának, mind másoknak is ezen Nemes Hazánk, nemzetünk és sz. Vallásunk boldogító intézetére a szabadságot.*[1] Utólag kiderült, közlése több helyen is pontatlan és rosszul adatolt.

Mózes András szerint a peregrinációból hazatérő Teleki Sámuel jelentette a marosvásárhelyi kollégium rektorának, hogy a bázeli egyetem évi egy ösztöndíjat ajánlott fel a kollégium diákjainak, amelyre az iskola vezetősége Kiss Gergelyt javasolta, aki ezek után felkereste Telekit Sáromberkén. A találkozás után Kiss Gergely minden erejét a német nyelv és irodalom tanulására fordította. Mózes András ugyanakkor azt is tudni véli, hogy időközben megválasztották a székelyudvarhelyi kollégium tanárának, és a kollégium beleegyezésével indult Bécsbe, hogy megszerezze a kiutazáshoz szükséges

* A tanulmány a *Backamadarasi Kiss Gergely* című kötet fejezetének átdolgozott és kiegészített változata (ld. I. Az indulás. In: Kolumbán Vilmos József: *Backamadarasi Kiss Gergely.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 15. A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének kiadványsorozata. A sorozatot szerkeszti Buzogány Dezső. Kolozsvár 2005, 20–28).

[1] Pálffy Dénes: Backamadarasi Kiss Gergely életrajza. In: *Erdélyi Prédikátori Tár* 1833, 122–147. és 125.

engedélyeket.[2] Mózes András véleménye több okból sem tartható. Telekivel kapcsolatos megállapítása, miszerint a gróf a marosvásárhelyi kollégiumnak bejelentette volna, hogy a bázeli akadémia évi egy ösztöndíjat ajánlott fel, Biás István kiadásában közölt Teleki-féle útinapló rossz olvasatának eredménye. Biás az útinaplóhoz írt előtanulmányában ismerteti Teleki Sámuelnek az unokatestvérével folytatott levelezését. Az ösztöndíjról egyetlen levélben történik csak említés: Teleki Sámuel 1761. január 14-én Teleki Ádámhoz címzett levelében biztatja Leidenben tartózkodó rokonát, hogy a marosvásárhelyi kollégium számára szerezzen ösztöndíjat.[3] Mózes András írásából továbbá az sem tartható, miszerint Kiss Gergelyt már 1765-ben a székelyudvarhelyi gimnázium rektorának választották volna meg, hiszen ekkor még Kovács József volt az iskola rektora, és az 1749-ből származó királyi leirat Székelyudvarhelyen csak egyetlen tanári állást engedélyezett. A Főkonzisztórium levéltárában található levelekből pedig egyértelműen bizonyítható, hogy Kiss Gergely neve az udvarhelyi rektorsággal kapcsolatosan csak 1768 elején merült fel.[4]

Az útlevél megszerzése után Kiss Gergely elől mindenféle akadály elhárult, mégsem utazott el 1764 májusában. Késlekedésének oka a kiutazáshoz szükséges anyagi fedezet hiánya lehetett, ugyanis 1764–1765 telén anyagi támogatást kért a Főkonzisztóriumtól.[5] Az egyházi főtanács ez ügyben április 21-én hozott határozatot, amely szerint a besztercei kamatokból 200 magyar forintot utal ki a marosvásárhelyi tógatusnak.[6]

Sajnos nem sikerült megtudnunk azt, hogy mi történt 1765 áprilisától 1765 nyaráig, mert e néhány hónapról semmiféle dokumentum nem áll rendelkezésünkre, ezért csak feltételezésre szorítkozunk. A Főkonzisztórium határozatának kézbesítése és a pénz kézhezvétele néhány hétnél nem tarthatott tovább, s legkésőbb az év nyarának elején, papírok és pénz birtokában, készen állhatott az utazásra.

Indulásának időpontja ismeretlen. Ennek megállapításában valamelyes eligazítást nyújt Teleki Sámuel útinaplója, amelyből megtudjuk, hogy a gróf Sáromberkétől Bázelig vezető útja két hónapig tartott. Igaz, hogy Teleki a nagyobb városokban több napot is időzött, ami talán Backamadarasi esetében nem történt meg. A gróf viszont mindig gyors kocsival utazott, szemben Kiss Gergellyel, aki csak a parasztszekereket vehette igénybe.[7] Az utazás időtartamára utaló kapaszkodóból óvatosan következtetve állítjuk, hogy Kiss Gergely utazása hozzávetőlegesen másfél-két hónapot tartott. Az elindulás időpontjának meghatározásában két támpontunk van. Teleki Józsefnek küldött levelében augusztus 17-ét jelölte meg, mint Bázelbe való megérkezésének dátumát.[8] A másik

---

[2] Mózes András: Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787). In: *Református Szemle* 1982, 187–193. és 188.

[3] Biás István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár útinaplója, 1759–1763*. Marosvásárhely 1908, XXXVI.

[4] A Főkonzisztórium hazahívó levele Backamadarasi Kiss Gergelyhez, 1768. március 20. A Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, Kolozsvár. (A továbbiakban: FőkonzLvt.) FőkonzLvt. 1768/11.

[5] Sajnos a kérvény elveszett, s így csak a Főkonzisztórium válaszából lehet következtetni a kérvényre. Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában, 1765. április 21. 1765/7. (A továbbiakban: Prot. Sess.)

[6] *Marosvásárhellyi togatus Kis Gergely bécsi úttyára rendeltetett a besztercei concumulált interesből 200 magyar forint*. Prot. Sess., 1765. április 21. 1765/7.

[7] Teleki utazásának részleteiről bővebben: Biás István: *i. m.*

[8] Backamadarasi Kiss Gergely levele Teleki Józsefhez, Bázel, 1766. augusztus 26. MOL Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kiss Gergely 1766–1781. 142–143.

támpontunk a berni bejegyzés, mely szerint Kiss Gergely 1766. január 1-től a berni akadémián tanulmányi segélyben részesült.[9] Amennyiben másfél hónapig tartó utazással számolunk, akkor Kiss elindulása 1765 júniusának végére tehető.

A Telekinek küldött levélből utazásának részleteiről is értesülünk. Minden bizonnyal a főúr tanácsára és parancsára választotta meg az útvonalat, amelyben nagy segítségére lehetett Teleki pár évvel korábbi tapasztalata. Backamadarasi útvonalát összevetve Telekiével, a marosvásárhelyi tógatus németországi utazása során figyelembe vette a főúr tanácsát. Ausztriáig valószínűleg parasztszekereken utazott, majd onnan hajóra szállt. Augsburgba szeretett volna eljutni (Teleki tanácsára), de az ulmai hajósok Straubing, Ingolstadt és Neuburg érintésével érkeztek meg Ulmba, s így nem volt lehetőség eljutni a délnémet városba. Ulmban még utánajárt, hogy hogyan tudna eljutni Augsburgba, de mivel a városból csak nyolc nap múlva indult postakocsi Svájc felé, ezért lemondott erről. Emiatt Urlsperger Samuel augsburgi lelkésszel sem tudott találkozni, akinek Teleki írásos üdvözletét is át kellett volna adnia, így hát levélben üdvözölte a lelkészt és külön levélben számolt be támogatójának, Telekinek is.[10]

Ulmból postakocsival utazott Schafhausenbe, ahonnan nem indult azonnal Bázelbe, hanem egy napot időzött és meglátogatta a környék látnivalóit, köztük a rajnai vízesést is. Augusztus 17-én megérkezett Bázelbe.

Bázel vagy Bern?

A szakirodalomnak mind ez idáig nem sikerült kétséget kizáróan tisztázni Backamadarasi peregrinációjának állomásait. A különböző források a peregrináció helyeként két egyetemet neveznek meg: a bázelit és a bernit. Amíg a 19. századi publikációk (Török István és Gönczi Lajos 1895-beli írása kivételével) csak a bázeli peregrinációról tudnak, addig a 20. századi publikációk Bázel mellett a berni akadémiát is feltüntetik. Egyedülálló módon Pállfalvi Pál a két svájci akadémia mellett Bécset is Backamadarasi peregrinációs állomásaként említi.[11]

Török István 1888-ban a székelyudvarhelyi gimnázium iskolatörténetével kapcsolatosan közölt adalékokat. Levéltári kutatásai eredményeként az idevonatkozó szakirodalomban először nála jelentkezik Backamadarasi berni peregrinációjára utaló adat.[12] Gönczi Lajos a néhány évvel később közzétett iskolatörténetében Török adatait vette át,[13] bár a később írt megemlékezésben megint csak a bázeli peregrinációról írt.[14]

Pálffy, mint az első életrajzíró, különösebb részletezés nélkül csak a bázeli egyetemet említi,[15] s az ő adatait vette át Kis Ferencz, Szinnyei József és Mózes András is.[16]

---

[9] Harsányi András: Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. Bern 1941. In: *Egyháztörténet* 1943, 458–466.

[10] Sajnos a Telekinek írt levele nem maradt fenn.

[11] Pálfalvi Pál: Baczkamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete. In: *Református Szemle* 2003, 74–78.

[12] Török István: Adalékok a székely-udvarhelyi ref. kollégium történetéhez. In: *Protestáns Közlöny* 1888. 161–162.; 172–173.; 181.; 188–189. és 162.

[13] Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely 1895, 25.

[14] Gönczi Lajos: Kis Gergely és Kis József emlékezete. In: *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1899, 565–566. és 579–581.

[15] Pálffy Dénes: *i. m.* 125.

A Zoványi-féle *Egyháztörténeti lexikon*ban Backamadarasi peregrinációs helyeként Bázel mellett Bern is szerepel. A lexikon szerint Kiss két évet töltött Bázelben és egyet Bernben.[17] A Szabó–Szögi-féle peregrinus-adattárban viszont, amely Meyrat Walter munkájára épít, csak Bernet lehet összekapcsolni Kiss nevével.[18]

Arra a kérdésre, hogy pontosan mennyit tartott a külföldi tanulmányútja, a most közlésre kerülő két Backamadarasi-levél ad támpontot. Ezekből tudjuk azt, hogy Backamadarasi 1765. augusztus 27-én Bázelből Bernoulli Dániel tanácsára Bernbe indult azzal a szándékkal, hogy ott matematikát tanuljon. Berni tartózkodásának erről a korai szakaszáról nem rendelkezünk további információval, csupán annyi tudunk, hogy 1766. január 1-től 1768. augusztus 30-ig a városi tanács tanulmányi segélyében részesült. Ez viszont nem jelenti azt, hogy csak január 1-től kezdte volna meg tanulmányait. Minden bizonnyal az év őszétől már eljárt az előadásokra. Ez utóbbi feltételezést erősíti meg Kiss 1766. július 17-én Telekinek címzett levele, ahol a következőt írja: *Eltölték méltóságos gróf úr egy akadémiai esztendőt e jó Bernában Isten kegyelméből jó békességben* […][19]

Az eddigieket összegezve kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy Backamadarasi peregrinációja bizonyíthatóan 1765. augusztus végétől 1768. augusztus 30-ig tartott. De mi a helyzet a két helyszínnel?

A bázeli tanulmányútról először Pálffy Dénes írt. Művéről azt már említettük, hogy nem egészen pontos és állításai nem minden esetben állják meg a helyüket. Ez a pontatlanság hatványozottan érvényes Kiss Gergely élettörténetének a székelyudvarhelyi rektorság előtti szakaszára, így peregrinációjára is. Pálffy mellett szól viszont az, hogy tanítványként személyesen ismerte Kiss Gergelyt (tanulmányai elvégzése után is jó kapcsolatot ápolt tanítójával[20]), és többször hallhatta mesterét bázeli tapasztalatairól beszélni. Backamadarasi peregrinus tanítványainak bemutatása rendjén ugyancsak Pálffy jegyzi meg, hogy az egyik tanítvány, Bágyi Balási Péter ajánlást vitt Kiss Gergelytől a bázeli egyetemen tanító Klaparednak, aki az ajánlás kézhezvétele után Kiss felől érdeklődött és elmesélte Bágyinak, hogy Backamadarasi az egyik disputáción sarokba szorította őt.[21] Mindezek ellenére ki kell emelni azt, hogy a bázeli megérkezése utáni szívélyes fogadtatás, illetve Pálffy későbbi tudósításai ellenére sem tudunk arról, hogy Kiss szervezett keretek közt tanult volna Bázelben, de azt viszont biztosan állíthatjuk, hogy Teleki ajánlása nyomán a bázeli akadémia tanárai melegen fogadták, sőt az ajánlás bemutatása után a bázeli akadémia rektora, Beck azonnal rendelkezett Kiss segélyezéséről, hogy ott-tartózkodása alatt megfelelő ellátást és szállást kapjon. Azt is

---

[16] Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története*. Székelyudvarhely 1873, 42.; illetve Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. V. kötet. Budapest 1980–1981, 291.; valamint Mózes András: *i. m.* 188.

[17] Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977, 318.

[18] Szabó Miklós – Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*. Marosvásárhely 1998, 264.; illetve Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon*. Budapest 2003.

[19] Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kis Gergely, 1766–1781. 144–145.

[20] Pálffy Dénes Backamadarasi halálos ágyánál együtt virrasztott Kiss Sámuel fiával, Andrással. Pálffy Dénes: *i. m.* 142–143.

[21] Uo. 130.

elképzelhetőnek tartjuk (Kiss második levelében utal erre), hogy a peregrinációja alatt többször is megfordult a bázeli egyetemen.[22]

Backamadarasi berni tanulmányútját több forrás is megerősíti. Meyrat Walter 1941-ben megjelent munkájában olvasható, hogy Backamadarasi Kiss Gergely 1766. január 1.–1768. augusztus 31. között berni tanulmányi segélyben részesült.[23] Ezt az adatot módosítja némiképpen Kiss Telekihez címzett két levele. Az első levélben arról számolt be, hogy 1765. augusztus 17-én érkezett meg a városba, és augusztus 27-én Bernoulli tanácsára matematikatanulás végett Bernbe utazott, mert a bázeli matematikus ebben az időszakban sem órát nem tartott, sem magántanítványt nem vállalt.[24] Egy évvel később, 1766 júliusában keltezett második levelében a Bernben eltöltött akadémiai év eseményeiről számolt be. Részletesen ír Salchi és Friedrich Stapfer teológiát oktató tanárokról és Kocherről, aki a bibliai nyelveket tanította. Arról viszont, hogy Bernben matematikát is tanult volna, egyáltalán nem tett említést, sőt írásából egyértelműen az derül ki, hogy matematika helyett teológiát hallgatott, de továbbra sem mondott le a matematika tanulásáról.[25] A nyári szünidőben két lehetőséget vet fontolóra. Az első lehetőség az volt, hogy visszamegy Bázelbe Bernoullihoz matematikaleckéket venni, a második pedig az, hogy Lausanne-ba utazik francia nyelvet tanulni. Mivel attól tartott, hogy a berni akadémiai szenátus neheztelni fog, amiért a riválisakadémián tölti a nyári vakációt, ezért a francia nyelvtanulás mellett döntött. Annál is inkább, mert *az idevaló academicus senatus rosszul venné, ha valaki bernai alumnusnak tartaván Baselben mulatna, Lausanna iránt pedig semmi kérdés nincsen, mivel az ottan való academia úgy tartatik, mint egy a bernaival, azért hellyesebbnek ítélem úgy rendelni dolgaimat, hogy csak Lausanba menjek, kívánván minden difficultasra való alkalmatosságot eltávoztatni.*[26]

A berni tanulmányutat hitelesítő másik forrás a Főkonzisztórium és Kiss Gergely közötti levélváltás, amelyet a székelyudvarhelyi megüresedett rektorság ügyében folytattak. 1767-ben az addigi székelyudvarhelyi rektort, Kovács Józsefet a rangosabb nagyenyedi kollégium hívta meg tanárnak. Helyére, a gimnázium ügyét szívén viselő Málnási László tanácsára (aki ekkor egy személyben volt Nagyszeben és a Főkonzisztórium papja, illetve az egyházi alapítványok felügyelője), Backamadarasi Kiss Gergelyt szemelték ki.[27] Az ajánlást elfogadták az iskola kurátorai is. Ez ügyben 1768. április–május között több levelet is váltott a Főkonzisztórium és Backamadarasi. A Főkonzisztórium rektorságot felajánló leveleit berni címére küldték, Kiss Gergely pedig valamennyi válaszát kivétel nélkül mind Bernben keltezte, tehát egyértelmű az, hogy 1768-ban a svájci városban volt.[28]

Viszont továbbra is kérdés marad az, hogy Backamadarasi a két egyetemen mennyit időzött és pontosan mikor tartózkodott ott. A kérdést bonyolítja, hogy Backama-

---

[22] Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kis Gergely, 1766–1781. 144–145.

[23] Meyrat, Walther: *Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert.* Bern 1941. Magyarul csak ismertetése jelent meg Harsányi András tollából 1943-ban az *Egyháztörténet* című szaklapban.

[24] Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kis Gergely, 1766–1781. 144–145.

[25] Uo.

[26] Uo.

[27] Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest 1976, 224.

[28] *Bernából 19. Aprilis Supremum Consisitoriumhoz tett kegyelmed válasza […] tegnapi napon megérkezvén haladék nélkül írunk újra […] hogy kegyelmed Bernából minden idő vontatás, és másuvá való elfordulás nélkül, mindjárt induljon a hazánkba.* FőkonzLvt. 1768/23. s

darasi neve sem a bázeli, sem a berni egyetem anyakönyvében nem szerepel.[29] Mivel más adatunk nincs, ezért csak a berni tanulmányi segély folyósításának időtartamát (1766. január 1.–1768. augusztus 31.), illetve a Telekinek címzett leveleket vehetjük alapul. Ezek szerint Kiss Gergely 1765–1766 tanévet minden bizonnyal Bernben töltötte, és csupán a nyári szünetek alatt kereste fel a bázeli egyetemet. Bár annak lehetőségét sem vetjük el, hogy tanév közben többször is megfordult Bázelben, ugyanis Pálffy tudósítása szerint egy későbbi tanítványnak Klapared elmondta, hogy egy teológiai disputáció alatt Kiss sarokba szorította őt.[30] A későbbi tanévek folyamán Kisst Bernben találjuk. A Főkonzisztórium 1768-ban a Kiss Gergelyhez címzett leveleket Bernbe küldte, és a peregrinus válaszleveleit kivétel nélkül Bernben írta meg. Források hiányában viszont, amint már jeleztük, lehetetlen megállapítani, hogy pontosan mennyi időt töltött a bázeli egyetemen.

Kiss Gergely peregrinációjának vége

Kovács József, Teleki Sámuel peregrinációs útitársa a gróffal együtt tért haza a külföldi tanulmányútról 1763-ban. Hazajövetele után nem sokkal a Főkonzisztórium felajánlotta a székelyudvarhelyi gimnázium épp üresedésben lévő rektori székét, amit Kovács készséggel el is fogadott. Filozófiai és matematikai előadásainak hírére viszont rövidesen meghívták a sárospataki kollégiumba, amit Kovács visszautasított,[31] és négyévi eredményes székelyudvarhelyi tanári tevékenység után, 1767 végén a nagyenyedi kollégiumba távozott elfoglalni a megüresedett filozófiai katedrát. Az 1767. július 2-án tartott gyűlésén a Főkonzisztórium is beleegyezett Kovács távozásába, és a gimnáziumhoz intézett utasításban csupáncsak azt írta elő, hogy az iskola gondnokai még távozása előtt keressenek más tanárt, hogy az oktatás folytonossága megmaradjon.[32]

A gimnázium kurátorai a megüresedett rektori szék betöltése végett júliustól szeptemberig több lelkészt is megkerestek, de pozitív választ vélhetően csak Borosnyai Lukács Simon marosvásárhelyi lelkésztől kaptak, akinek Udvarhelyre jövetelét a két nagyhatalmú patrónus, Dániel István és Bethlen János is támogatta.[33] Borosnyai azonban időközben meggondolta magát és a székelyudvarhelyi rektori katedra helyett a marosvásárhelyi szószék mellett döntött.[34] A Főkonzisztórium szeptember 3-án tartott ülésén tudomásul vette Borosnyai megmásíthatatlan szándékát és úgy döntött, hogy amíg alkalmas ember kerül az székelyudvarhelyi rektori székbe, a gimnázium irányítását ideiglenesen Csejdi Miklós székelyudvarhelyi lelkészre bízza.

---

[29] Bázeli magyar peregrinusok névsora. Révész Imre: A bázeli egyetemben tanult magyarok s erdélyiek névsora 1600–1852. In: *Magyar Történelmi Tár* 9/1861, 239–242.; Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. In: *Sárospataki füzetek* 4/1860, 154–165.; Vezár Frigyes: A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. In: *Debreceni Szemle* 1931, 315–333.

[30] Pálffy Dénes: *i. m.* 130.

[31] Kis Ferenc: *i. m.* 34.

[32] *Úgy a székelyudvarhelyi kurátoroknak is meg kell írni, hogy az odavaló gymnasium edig való professora tiszteletes Kováts József eo kegyelme minthogy minél hamarébb Enyedre által fog vitetetni, de successore gondokodjanak s opiniojokat is a Supremum Consistoriummal közöljék.* Főkonzisztórium ülésjegyzőkönyve. 1767/54. Ld. még: A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi kurátorokhoz, 1767. július 2. FőkonzLvt. 1767/54.

[33] *Írni kell mind Dániel István uramnak separatim, mind a gróf Bethlen János és vice curatoroknak, hogy vettük ugyan leveleket tiszteletes Borosnyai Lukáts Simon iránt, de eo kegyelme Marosvásárhelyen való maradása bizonyos okokra nézve már megállíttatott.* Prot. Sess. 1767/67.

[34] Prot. Sess. 1767/67.

A gimnázium kurátorai (Bethlen Pál, Kerekes Pál és Patakfalvi Ferenczi Pál) azonban nem törődtek bele egykönnyen Borosnyai visszautasításába, és 1767. szeptember 21-én a Főkonzisztóriumhoz címzett levelükben továbbra is őt kérték a rektori székbe. Érvelésük szerint Kovács méltó utódját az ő személyében találták meg, akiről – szerintük – könnyen elképzelhető, hogy szívesen lenne rektora a gimnáziumnak, ha azt a Főkonzisztórium is úgy parancsolja. A gimnáziumi oktatást, irányítást és a gazdasági ügyek intézését egyazon személynek kell végeznie, és ennek a leginkább Borosnyai felel meg – hangzott az érvelés.[35] A marosvásárhelyi lelkész azonban hajthatatlannak bizonyult és nem vállalta el az udvarhelyi rektorságot.

1767. november 28-án az iskola elöljárói levélben jelentették, hogy Kovács József helyét megpróbálták ugyan betölteni, de mert maguk nem találtak erre megfelelő *tiszteletes férfiakat*, ezért mások véleményét is kikérték. Így vetődött fel Bánffi Dénesné udvari lelkészének, Szilágyi Dánielnek[36] és Ajtai Mihály nagyenyedi tanárnak a neve.[37] Ha viszont sem Szilágyi, sem Ajtai nem fogadja el a felkérést – írják a kurátorok –, akkor a Főkonzisztóriumra hárul a tanári állás betöltésének kötelezettsége. Egyetlen kérésük ez volt: lehetőleg ne *valami ifjú embert* nevezzenek ki, mivel Székelyudvarhelyre inkább *éltesebb* tanár kell, aki az irányításhoz és a gazdasági ügyek intézéséhez is ért.[38]

A székelyudvarhelyi rektorságot sem Szilágyi, sem Ajtai nem vállalta, ezért főkonzisztóriumi megbízatás alapján Benkő Sámuelt nevezték ki ideiglenesen az iskola élére. Valószínűleg a kollégium kurátorai sem voltak megelégedve a döntéssel, hiszen Benkő Sámuel frissen végzett nagyenyedi diák volt, aki sem az igazgatáshoz, sem a gazdasági ügyek intézéséhez nem érthetett.

Feltételezhetően Málnási László tanácsára esett a választás a tanulmányait lassan befejező Backamadarasi Kiss Gergelyre.[39] A Főkonzisztórium 1768. március 20-án tartott ülésén az egyházi főtanács Backamadarasi jelölését elfogadta, és még aznap levelében értesítette őt a döntésről. Hogy az ajánlat elfogadására rávegyék, évi 300 forintos javadalmazást ígértek neki, az egyetlen feltétel az volt, hogy lehetőleg még a nyár előtt térjen haza.[40] Ugyanakkor azt is meghagyták, hogy a levélre mindenképpen válaszoljon, és hogy a levél ne vesszen el, címezze azt valamelyik főkonzisztóriumi tag nevére. Kiss válaszlevele ezért nem maradt fenn a Főkonzisztórium levéltárában, de a testület 1768. május 7-i ülésén felvett jegyzőkönyvéből rekonstruálható a levél tartalma. Ebből tudjuk meg azt, hogy levelét április 19-én keltezte, május 6-án érkezett meg Erdélybe, közli, hogy a meghívást elfogadja, és szűkös anyagi helyzetére hivatkozva kéri a Főkonzisztóriumot, hogy hazautazását anyagilag támogassa. A Főkonzisztórium megelégedéssel nyugtázta Backamadarasi beleegyező válaszát, és újra megsürgette a hazaté-

---

[35] A székelyudvarhelyi kurátorok levele a Főkonzisztóriumhoz. 1767. szeptember 21. FőkonzLvt. 1769/200.

[36] A gimnázium kurátorainak levele a Főkonzisztóriumhoz a tanári állás betöltéséről, 1767. november 28. FőkonzLvt. 1767/97.

[37] *Vagyon ugyan már egy mindnyájunknál egész esméretességbe való tiszteletes és igen dicséretes férfiú, akit említeni sem bátorkodnánk, ha maga szavaiból, ide való jövetelre hajlandó szándékát nem értettük volna, tudnillik: tiszteletes n[agy]enyedi philologiae professor Ajtai Mihály uram őkegyelme, aki maga jelentette egyikünknek, hogy nem volna idegen az ide való jöveteltől.* FőkonzLvt. 1767/97.

[38] FőkonzLvt. 1767/97.

[39] Jakó Zsigmond: *i. m.* 224.

[40] A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a székelyudvarhelyi rektori meghívásról, 1768. március 20. FőkonzLvt. 1768/10.

rést. Ugyanakkor tudatták vele azt is, hogy az utazási költségek fedezésére 200 forintot utaltak ki, amelyből az állás elfoglalása után 100 forintot köteles visszafizetni. Ugyanazon az ülésen utasították Málnási Lászlót, hogy a felügyelete alatt lévő besztercei alapból utaljon ki 206 forintot: 200-at az utazási költségek fedezésére és 6 forintot a pénzváltásra.[41]

A hazatérést sürgető levél és a pénz legkésőbb június végére juthatott el a címzetthez. Backamadarasi viszont nem indult azonnal haza. Ösztöndíja augusztus 31-ig szólt, de úgy tűnik, hogy még egy hónapot ráadott erre, csak augusztus elején–közepén indult útnak[42] és szeptember 22-én érkezett meg Marosvásárhelyre. Három nappal később levélben kérte a Főkonzisztóriumot, hogy közölje beiktatásának dátumát és módját.[43] Kérését a testület október 2-án tárgyalta, amely utasította, hogy sürgősen keresse fel Gyulakután Lázár János grófot, és tudatta, hogy a székelyudvarhelyi gimnázium gondnokait is értesítették hazajöveteléről.[44] Ugyanazon a napon, október 2-án a Főkonzisztórium a székelyudvarhelyi kollégiummal is közölte, hogy *ez előtt annak rendje és módja szerint* megválasztott Kiss Gergely hazaérkezett és jelentkezett a Főkonzisztóriumnál, és hogy a kollégium elöljáróságának a kötelessége, hogy Kiss Gergelyt a legrövidebb időn belül Marosvásárhelyről Székelyudvarhelyre vigyék és hivatalába beiktassák.[45]

A hazatérő peregrinusoktól reverzálist követelt, amelyben a peregrinusok arra kötelezték magukat, hogy új, az erdélyi református egyháztól idegen tanítást nem fognak követni. Backamadarasitól a marosvásárhelyi kollégium vette be a reverzálist.

Függelék[46]

1. Kiss Gergely levele gróf széki Teleki Józsefhez. Bern, 1765. augusztus 26.[47]

Méltóságos imperialis gróf camerarius és tabulae regiae adsessor úr
Jó méltóságos uram, gratiosus patrónusom!

Békességes volt Isten kegyelméből eddig való utazásom és sokkal kevesebb unalommal, hogysem mint előre gondoltam volt, dicséretesen hoztak az ulmai hajósok egészen Ulmáig, de azt meg nem nyerhetém tőllek, hogy Augsburg felé jöjjenek, hanem per Straubing, Ingolstadt Neuburg utoztanak, és így távulra vetődém Augsburg-

[41] A Főkonzisztórium levele Backamadarasihoz a tanári állás betöltéséről, 1768. május 7. FőkonzLvt. 1768/23.

[42] Mózes András állítása, miszerint Backamadarasi Kiss Gergely útban hazafelé Bécsben megállt, kihallgatást kért a trónörököstől és beszámolt neki tanulmányairól, nem tartható fenn. Mózes András: *i. m.* 188.

[43] Backamadarasi jelenti hazatérését, 1768. szeptember 25. FőkonzLvt. 1768/79.

[44] A Főkonzisztórium levele Kiss Gergelyhez. FőkonzLvt. 1768/79.

[45] A Főkonzisztórium levele a székelyudvarhelyi iskola kurátoraihoz. FőkonzLvt. 1768/79.

[46] A dokumentumok közlése során az Erdélyi Református Zsinatok Irataiban közölt átírási szabályokat vettük figyelembe. Ld. *Erdélyi református zsinatok iratai. IV. 1790–1800*. Sajtó alá rendezte: Buzogány Dezső, Dáné Veronka, Kolumbán Vilmos József, Sipos Gábor. Kolozsvár 2001, 6. A szögletes zárójelben lévő három ponttal […] jeleztük a megrongálódott (a levelek sarka megégett, helyenként elmosódott), hiányos vagy olvashatatlan részeket.

[47] Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kis Gergely 1766–1781. 142–143.

tól, ennek látásával sem magam kívánságának, sem pedig nagyságod parancsolatjainak eleget nem teheték. Úgy gondolkoztam volt, hogy Ulmából megyek Augsburgba, onnan osztán Helvetiaba, de mikor Ulmába érkeztem akkor szintén indulólag volt a diligence Schafhausenbe, s tudakozódván az Augsburgból lehető utazás iránt, azt mondották, hogy nyolcad napig kelletik a postaszekér után Augsburga várakoznom, mellyen Schafhausenbe mehessek, mellyre nézve inkább ragaszkodám a jelen valókhoz. Nagyságod levelét pedig postára tettem Ulmában és általküldöttem tiszteletes Urlsperger uramnak, írtam magam is egy levelecskét és megírtam ismét, hogy magam nem praesentálhattam. Ulmából Schafhausenig diligenton jöttem csak másodmagammal, egy clericussal, ott egy nap mulattam, míg a Rheinfallt és holmi egyéb dolgokat megláthattam, onnan extra juston jöttem Baselbe és érkeztem 17[a] praesentis. Legelsőbben vezettenek tiszteletes Beck uramhoz, aki ebben az esztendőben rector universitatis, alig köszönhettem mindjárt mondja tu hungarus és azzal szalad az asztalhoz, még nem is tudtam mit akar, s hát cédulát ír, hogy az Erasmianumban adjanak szállást, intertentiot 14 napig. Sokat kérdezősködett nagyságtokról, kik itten mulattanak volt, a nagyságod szavával különösön köszöntöttem és mondottam, hogy írt volna nagyságod levelet, de régen mind betegeskedik nagyságod, azt nagyon sajnálotta, hogy beteges nagyságod, egyéb aránt úgymond: Domine vel nomen illorum dominorum comitum audivisse jucundum mihi est. Megadtam tiszteletes Bernoulli uramnak a nagyságod levelét, alig találta a hellyét, úgy örvendett a nagy philosophus mihelyt nagyságodról emlékezetet tettem, a levelet mindjárt elolvasta, s mondja sic ergo dominus comes male valet, sed certe ille morbus est longe diversus ab eo quem dominus comes sibi repraesentat, forte totam indoctus aliquis medicus persuasit ego puto esse speciem potius hypocondriae. Én emphatice describáltam, hogy nála kivált így s amúgy rosszul van nagyságod, de csak nem akarta hinni, azt mondja többi között: nihil metuite, hic morbus non obstat quominus dominus comes per centum annorum vivat. Elkérdezte nagyságtok méltóságos [úri állapotyját], nevezetesen pedig nagyságod statussat, hivatalait, házát sat. úgyhogy szintén két óráig […] a nagyságodról való kérdezősködés volt a discursus materiaja. Azután osztán engemet maga […] szintén gyermekségemtől fogva elő kellett beszélleni hol, mit és mi móddal tanultam, meddig akarok peregrinálni, miket akarok főképpen tanulni, mondám, hogy mathesist is akarnék, s igen jó lenne, ha tanítana. Erre azt felelte, hogy maga leckét nem ád, hanem az öcscsének recommendál [2] a mellett maga is akár most mulassak itten, akár ezután jöjjek vissza jó szívvel kíván segíteni. Köszöntöttem nagyságod szavával tiszteletes Burchard uramat, Bernoulli János uramat, mindenik igen kedvesen vette és parancsolták, hogy mikor nagyságodnak levelet írok […] köszöntéseknek ajánlása mellett nevekben nagyságodat tisztellyem. Gyönyörűség […] az az öreg Burchard uram is, de Bernoulli János uramat is n[em] [a]karom kihagyni a dicséretesek seregéből, mikor őkegyelménél voltam, hozódik elő viszont a mathesis, s mondom, hogy szeretném valamit tanulni, azt mondja csudálkozással: atqui vos hungari non soletis mathesin discere, de bizony mondom valami keveset szoktunk mi is, legalább szeretnénk tanulni. 11-dik napja, hogy itten mulatok, ha peregrinatiomat mind illyen kedves dolgok között tölthetném el, reménylem nem unnám meg magamat. Sokat gondoltam, hogyha talám csak megmaradnék itten, legalább három hónapig a mathesisért. Megmondottam Bernoulli Dániel uramnak ezen kételkedésemet az okokkal egyjütt s őkegyelme maga így deliberált, hogy consideratis considerandis mennyek által most Bernába, vagyon úgymond ott is a

physicaban és mathesisben alkalmas professor, attól sokat lehet épülni, azután vegyek ha tetszik egy-két hónapot az itt való mulatásra és azalatt, ami amott elmaradna, kipótolhatom. Már in omnem eventum általmegyek, Isten azt adván érnem, ho[l]nap jó reggel szándékozom indulni, meglátom ott is, mint van a dolog. Experiálám méltóságos gróf uram az Erasmianumbeli subsistentiat, igaz az a m[agyar]országi deák szava szerint, hogy fel nem rúg az ember, de meg sem hal éhel, ha semmit nem adnának is, csak azért az indulatért, mellyel papok, professorok látom, hogy hozzánk, magyarokhoz viseltetnek, nagy háládatossággal tartozunk.

Méltóságos gróf úr Teleki Károly urat őnagyságát nagy alázatossággal tisztelem, őnagysága méltóztatott parancsolattya szívemen van és lészen, igen örvendeni fogok, ha Isten módot ád, hogy őnagysága célja szerint tellyesíthessem, ezen academiaban most kevés idegen van, mind helvetus nagyobbára, azok is pedig sem deákul, sem németül nem tudnak, ritka franciául perfecte. Továbbra nagyságodnak mindennémű áldásokat kívánok és tellyes tisztelettel nagyságod gratiait kikérvén vagyok

[Nag]yságod alázatos szolgája
Kis Gergely mtk.

Basel, 26 Aug. 1766[!][48]

P. s. Professor Iseli uram is köszönteti nagyságodat alázatoson, oh, drága jó ember ez is, canicularis feria lévén, most a bibliotheca nem szokott kinyittatni, de ez az nagy ember megértvén, hogy nem akarok itten mulatni, maga önként eljött, kinyitotta a bibliothecat és megmutatta nékem tegnap 10 órától fogva 12-ig mind ott mulatott, amellyet és felette nagy gratiaul veszek.

Az Isten áldja meg nagyságodat, csak említeni is nagyságod nevét, nekem sokat használt.

2. Kis Gergely levele gróf széki Teleki Józsefhez. Bern, 1767. július 17.[49]

Méltóságos imperialis gróf camerarius és tabulae regiae adsessor úr
Jó méltóságos uram, gratiosus patrónusom!

Nagyságodhoz tartozó alázatos kötelességem kívánnya, hogy a jó földön tölteni intézett időm egyik szakasszának végén is ezen levelecsk[ével] alázatoson udvarollyak, jó reménységgel biztatván magamat, hogy teréül nem venni méltóztatik nagyságod. Eltölték méltóságos gróf úr egy akadémiai esztendőt e jó Bernában Isten kegyelméből jó békességben és mindeddig jó egésségben, hallgattam három professzorokat: tiszteletes Salchli és Stapfer János uraimékat a theologiában, harmadikat egy Kocher nevűt sidó és arabs nyelvekben. Mindenik ezek közül a maga hivatallyában nagy nevet érdemlő derék ember. Kiváltképpen, hogy Stapfer uramat hallgathattam és hallgathatom különös szerencsémnek tartom, becsülli a világ Friedrich Stapfer uramnak munkáit, de ezen mi professzorunk nem kevésbé erősnek mutatja magát a tanításban, mint amaz

[48] Az eredeti levélen tévesen szerepel az évszám, Kiss Gergely 1765 helyett 1766-ot írt levele végére, holott a levélből egyértelműen kiderül, hogy 1765. évi eseményekről számolt a főúrnak.

[49] Magyar Országos Levéltár, P. 654. 31. tétel. Kis Gergely, 1766–1781. 144–145.

az írásaiban: kevés szóval beszél de mégis sokat mond és világoson, senki szavára nem esküszik, hanem csak a jó és egyenes okoskodásra, ahol annak helye van és a Szentírásra, egyszóval ollyan professori ember, amineműt sokszor ezelőtt hallgatni óhajtottam vala. Az öreg Salchli uram már erőtelen nagyon, különben maga idejében látszik, hogy jól tanult, tudós ember volt. A harmadik is a maga mesterségében igen jól gyakorlott ember. Ezekre nézve mondhatom méltóságos gróf úr nem kevés örömmel töltöttem eddig való időmet. Ami pedig a jövendőt nézi, szintén tegnapi napon canicularis feria indicáltatván, melly novembernek kezdetéig fog tartani, úgyhogy közben lészen valami tanítás néhány napok alatt examen és egyéb exercitiumok (engedelmekkel az academicus senatusban lévő embereknek, igyekezem Lausannaba menni és ottan mulatni novembernek kezdetéig a francia nyelvnek tanulása végett, és ezen utamat holnap jó reggel Isten segedelme által felvenni igyekezem. Sokáig kételkedtem, hogy ha ezen időt francia nyelv tanulására fordítsam-e inkább, vagy pedig Baselben Bernoulli uramnál mathesisre. Sokkal inkább hajlottam volna ez utolsóra, de midőn alattomban vizsgálódtam volna, vettem észre, hogy könnyen megeshetnék az, hogy az idevaló academicus senatus rosszul venné, ha valaki bernai alumnusnak tartaván Baselben mulatna, Lausanna iránt pedig semmi kérdés nincsen, mivel az ottan való academia úgy tartatik, mint egy a bernaival, azért hellyesebbnek ítélem úgy rendelni dolgaimat, hogy csak Lausanba menjek, kívánván minden difficultasra való alkalmatosságot eltávoztatni. Ami pedig a baseli mulatást nézi, úgy gondolkoznám, hogy majd akkor tészem azt, midőn innen Bernából végképp kibúcsúzom, különben szent Isten tudja mint eshetik meg, mert méltóságos [gróf úr] az erszény üresült csak eddig is alkalmasint reménylem pedig, hogy az állhatatos francia nemzet is majd többet fog ki kérni belőlle, hogysem mint bétenni. Lausannaban minekutánna valami két vagy három hónapot eltöltök, szándékozom Genevaba is elmenni, ottan nagyságodnak sok esmeretsége lévén, tudom melly sok hasznát vehetném, ha nagyságod [2] adressét mutathatnám.

Meglármázódtunk vala egy kevéssé ezelőtt néhány hónapokkal, mert sok hírrel kezdettek vala alattomban indulni, hogy innen is, amonnan is had fogna Helvetiara támadni. Nevezetesen a genevaiak visongásának alkalmatosságával mondották, hogy a francia kötelőzni akarna. De már mostan úgy hallatik, hogy mindenek alkalmasint megcsendesedtenek. A francia Geneva környékéről elszállította a katonáit, hanem ugyancsak fenn van még az, hogy a bernai cantonank széliben új erősséget akar építetni, sőt már dolgoztat is rajta. Berna azt igen nehezen vette és minden úton-módon ellenzeni kívánta, de úgy hallom, hogy ez iránt is a két rész között alkalmas megegyezés lett. A múlt télen jött volt ide a borusiai király szolgálatjában lévő Lentulus nevezetű generalis bernai civis, aki itten mulatozott ad 15ta praesentis, mihelyt annyira kezdett tavaszodni mindjárt a sveitzereket kezdette regulázni és a borussiai exercitiumhoz szoktatni, hogy egy, hol más részében a cantonnak gyűjtvén öszve őket és exercirozván nevezetesen júniusban 14 napok alatt campirozott Berna mellett mintegy 2000 emberrel. Midőn elsőben kiszállottak csekélyen láttatott kezdődni a dolog szokatlanok voltak a tisztek is, annyival inkább a köznép, de kevés idő alatt úgy megszoktatta őket, hogy bámulva lehetett nézni minémű tüzelést vittek végbe. Nem bántak ugyan […] a dologgal de nagy serénységgel, hat-hét compagniaval eltüzeltetett 4-5 órákig is minden megszűnés nélkül. A köznépnek felette igen kereste kedvét, meg is nyerte, mert csaknem királly gyanánt tisztelték és tisztelik meg most is, ajánlották magokat, hogy akár-

hová vigye őket, mennek készséggel, a tisztek nem voltak éppen ollyan jó contentusok, nehezen esvén a kényes testnek a mezőn melegen éjjeli-nappali staparia, sok nevetséget érdemlő apróság históriák történtenek. Elmenetelkor az amplissimus magistratus alkalmsint megajándékozta arany lánccal, 100 aranyat érő portraival és suppremus campi mareschalnak declarálta. Az én observantiam general Lentulusról ez: hogy én még eddig egy embert nem láttam, aki külső tekintettel ollyan hadi vezérségre kívántató qualitasokat viselne, mint ez.

Bátorkodom alázatosan instálni nagyságodnak méltóságos gróf asszony őnagyságának, méltóságos imperialis gróf és gubernialis consiliarius úr őnagyságának alázatos tisztelemet jelenteni méltóztasson nagyságod. Tisztelem alázatosan méltóságos gróf Teleki László úrfi őnagyságát és minden nagyságod méltóságos úri kedve szerint jó Istenünktől sok áldásokat kívánok. Magamat pedig nagyságod tapasztalt méltóságos úri gratiaiba ajánláván vagyok méltóságos gróf úr nagyságod

Alázatos szolgája

Kis Gergely mtk.

Írám Bernában, 17-dik Julii 1767.

Felhasznált irodalom

Biás István: *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kanczellár útinaplója, 1759–1763*. Marosvásárhely 1908.

Gönczi Lajos: *A székelyudvarhelyi ev. reform. kollégium múltja és jelene*. Székelyudvarhely 1895.

Gönczi Lajos: Kis Gergely és Kis József emlékezete. In: *Protestáns egyházi és iskolai lap* 1899, 565–566.; 579–581.

Harsányi András: Meyrat Walther: Die Unterstützung der Glaubennossen im Ausland durch die reformierten Orte im 17. und 18. Jahrhundert. Bern 1941. In: *Egyháztörténet* 1943, 458–466.

Hegyi Ádám: *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és akadémiákon*. Budapest 2003.

Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976.

Kis Ferenc: *A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium története*. Székelyudvarhely 1873.

Mózes András: Backamadarasi Kiss Gergely (1738–1787). In: *Református Szemle* 1982, 187–193.

Pálfalvi Pál: Baczkamadarasi Kis Gergely (1737–1787) emlékezete. In: *Református Szemle* 2003. 74–78.

Pálffy Dénes: Backamadarasi Kiss Gergely életrajza. In: *Erdélyi Prédikátori Tár* 1833, 122–147.

Révész Imre: A bázeli egyetemben tanult magyarok s erdélyiek névsora 1600–1852. In: *Magyar Történelmi Tár* 9/1861, 239–242.

Szabó Miklós–Szögi László: *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken, 1701–1849*. Marosvásárhely 1998.

Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái.* V. kötet. Budapest 1980–1981.

Török István: Adalékok a székely-udvarhelyi ref. Kollégium történetéhez. In: *Protestáns Közlöny* 1888, 161–162.; 172–173.; 181.; 188–189.

Vezár Frigyes: A bázeli egyetemen tanult magyarok névsora. In: *Debreceni Szemle* 1931, 315–333.

Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon.* Harmadik és bővített kiadás. Szerkesztette dr. Ladányi Sándor. Budapest 1977.

Zsindely István: A bázeli egyetem anyakönyvéből. In: *Sárospataki füzetek* 4/1860, 154–165.